

Історія History

УДК 930.2“09”

УРБАНІСТИЧНО-АДМІНІСТРАТИВНІ РЕФОРМИ КНЯГИНИ ОЛЬГИ (1)

Юрій Дуба

Статтю присвячено дослідженню фрагмента літописної статті 947 року про встановлення київською княгинею Ольгою погостів у Новгородській землі. Автор доводить, що первісний текст є штучно прив'язаним до північної Новгородщини. Натомість його слід розглядати в контексті подій на Південному Заході Русі, спровокованих київсько-древлянською війною.

Ключові слова: літописи, Русь, княгиня Ольга, урбаністична реформа, адміністративна реформа, Новгородська земля, Древлянська земля, погости.

The article discusses a fragment of the 947 chronicle text. It describes an episode when Princess Olha establishes the pohosts on the Novhorod lands. The author argues that the primary text was artificially attached to the Northern Novhorodshchyna; however, it should be considered in context of the development on the south-western part of Rus which was precipitated by the Kyiv-Drevlyanian war.

Keywords: chronicles, Rus, Princess Olha, urban reform, administrative reform, Novhorod land, Drevlyanian land, pohosts.

Будівництво нових населених пунктів (масштабна та доволі витратна сфера діяльності), зазвичай входило до компетенції центральної та регіональної влади та було мотивоване потребами розвитку держави. Тому ініціатором та організатором будівництва городів у Русі в X–XIII ст. виступала переважно княжа адміністрація¹. Насамперед увагу звертали на необхідність залюднення та обороноздатності територій, підконтрольних київським володарям. Ще від початків формування руської державності писемні джерела свідчать про розвиненість будівництва укріплень на східнослов'янських теренах. Так, перський історик Гардізі в написаному між 1049–1053 роками творі «Зайн ал-акбар» («Краса оповідей»), у якому він відтворює реалії початку X ст., повідомляє, що в слов'ян є «звичай будувати твердині. Декілька людей об'єднуються, щоб будувати твердині, оскільки угорці постійно на них нападають та грабують їх. Угорці приходять, а слов'яни замикаються в цих укріпленнях, які збудували. Узимку переважно вони знаходяться в замках та твердинях, а влітку – в лісах»².

Про будівництво городів повідомляють також скандинавські джерела. За свідченням «Еймундової саги», князь «*посилав своїх мужів у ліс рубати дерева, переносити їх в гóрод та ставити на стіні гóрода*»³.

Про будівництво городів у Русі дізнаємося також з літописів. Наприклад, читаємо про заснування городів навколо Києва 988 році й заселення їх мешканцями околиць держави: «*и речѣ володимерь. се не добро єсть мало городовъ вколо кыєва. и нача ставити города по деснь. и по оустрьи. по трубешеву и по суль. и по стугнѣ. и нача нарубати мужи лутши ѿ словень. и ѿ кривичь. и ѿ чюди. и ѿ влтичь. и ѿ сихъ насели и грады бѣ бо рать ѿ печенѣгъ и бѣ воужса с ними и вдолма имъ*»⁴. Як причину згаданих будівельних починань князя Володимира літописець називає печенізьку загрозу. Подібні літописні свідчення не є поодинокими⁵, проте містобудівельну діяльність руських володарів зумовлювала не лише потреба посилення обороноздатності держави. Літописи містять повідомлення, у яких будівництво нових населених пунктів було пов'язане

ЮРІЙ ДИБА. УРБАНІСТИЧНО-АДМІНІСТРАТИВНІ РЕФОРМИ КНЯГИНИ ОЛЬГИ

також з адміністративно-податковими реформами. Найвідомішим (і найсуперечливішим водночас) є літописне свідчення про реформаторську діяльність княгині Ольги. Саме передумови і причини, що спонукали реформи київської володарки, та географія її урбаністичних ініціатив є предметом дослідження цієї публікації.

Будівництво городів і реформи князя Олега

Необхідність розширення мережі укріплених адміністративних центрів, пов'язана з намаганням вдосконалити систему управління державою, постала ще перед князем Олегом. Заснуванню ним нових городів передували спроби призначити («*уставити*») городи, де мали сидіти княжі мужі-намісники. «Повість минулих літ» фіксує посадження Олегом своїх «мужів» у Смоленську та в Любечі ще до здобуття Києва: «*в лѣто. †сѣ. тѣ. чѣ [6390 (882)]. поиде ѡлгъ поємъ вои свои многы. варягы чюдъ. словѣны. мѣрю. весь. кривичи. и приѡ городъ и посади в не^м мужъ свои. ѡтуда поиде внизъ. и пришедъ взл любечь. и посади мужъ свои*»⁶.

Наступною урбаністичною ініціативою Олега, після його вокняження в Києві, стало будівництво нових міст на підвладних територіях, ув'язане в літописі з призначенням данини: «*и сѣде ѡлгъ. княжа в кыевѣ. и ре^с ѡлгъ. се буди мѣ(и) городо^м рускымъ. и бѣша оу него словѣни. и в(а)рѣзи. и прочии прозвашася русью. се же ѡлгъ нача города стави^{ти}. и оустави дани словѣн(о) и кривичемъ. и мерѣмъ. и оустави варяго^м дань даяти. ѡ новагорода. тѣ. грѣвень на лѣ^т. мира дѣлѣ еже до смѣрти Юрославѣ даише варяго^м*»⁷ [тут і далі підкреслення наше. – Ю. Д.].

По-своєму трактує події автор «Новгородського першого літопису», приписуючи згадані звершення князю Ігорю: «*и сѣде игорь, княжа, в кыевѣ; и бѣша у него варязи мужи словенъ, и оттолъ прочии прозвашася русью. сеи же игорь нача грады ставити, и дани устави словеномъ и варягомъ даяти, и кривичемъ и мерямъ дань даяти варягомъ, а от новагорода 300 гривенъ на лѣто*»⁸. Підтвердження масштабної діяльності князя Олега, у тому числі й урбаніза-

ційної, до його княження в Києві, знаходимо у свідченні арабського географа ал Масуді, який пише про сучасника київського князя Дири – ал Олванга: «*Услід за ним [Диром], слідує цар ал-Олванг, у якого багато володінь, великі будівлі, велике військо і значне військо спорядження. Він воює з Румом, франками, лангобардами та іншими народами... Потім з цим слов'янським царем межує цар Турка*»⁹. Турками (напр. у К. Багрянородного) зазвичай називали угорців, що дає підстави локалізувати царство ал Олванга на захід чи південний захід від Києва. Це повідомлення корелює з наведеною вище цитатою Гардізі, який розповідав про будівництво слов'янами твердинь з метою оборони від угорців.

В «Устюзькому літописі» (за списком Мацієвича та Архангелогородським літописцем) мова йде не лише про данину, але й про призначення оброків (чи уроків): «*В лета 6391. Иде Олг на древляны, и на северы, и на козары, и наложи на них дань по чорнои кунце с человека на год, и оброки по всеи земли Рускои устави, и многи города постави*»¹⁰. Встановлення оброків стосується не інституту данини, а спроб нормування полюддя, незалежно від того, вдалою чи ні, реалізованою чи нереалізованою була ця спроба. Отже, у літописах «фіксуються цілеспрямовані спроби системно-структурно-функціональних змін системи полюддя ще до періоду князювання Ольги, розпочаті князем Олегом»¹¹.

Реформи княгині Ольги та організація погостів

Реформи Олега було продовжено у низці державницьких урбаністично-адміністративних заходів, здійснених княгинею Ольгою. Реформаторську діяльність київська володарка розпочинає відразу після загибелі князя Ігоря в Древлянській землі. Цій діяльності передують чотириразова помста деревлянам. Спершу, за наказом Ольги, засипають землею живцем перше древлянське посольство і спалюють у лазні друге. Далі правителька розправляє з древлянами під час тризни за Ігорем. І, нарешті, четвертою помстою є спалення древлян-

ІСТОРИЯ

ського Іскоростеня й кара його мешканцям: «и побѣгоша люде из города. и повелѣ влгга воємъ своимъ. имати љ. и љко взъ городъ и пожже и. старѣишины же города. ижьже. и прочаѣ люди. вѣхъ изби. а другиѣ работъ преда муже^м своимъ. а прокъ встави ихъ платити дань. и възложи на нѣ дань тѣжкѣ. и двѣ часті идеѣта киеву. а третьѣѣ вышегороду къ вльзѣ. бѣ бо вышегородъ вльжинъ горо^д и иде влгга по деревьскои земли. съ сн^{ом}ъ своимъ и дружиною своею. оуставляюци оуставы. и оуроки. и суть становища еѣ. и ловища еѣ. и приде в городъ свои киевъ. съ сн^{ом}ъ своимъ ст^{ославо}»¹².

Повернувшись із сином з древлянської війни до Києва, через рік («*прѣбывши лѣ^м едино*») Ольга поширила свою діяльність поза межі древлянщини, на масштабніші терени («по всеи земли»): «в лѣ^м. †s^ѣ. у^ѣ. н^ѣ. [6455 (947)] иде влгга к новугороду. и оустави по мьстѣ. погосты и дань. и по лузѣ погосты и дань и вброкы. и ловища еѣ суть по всеи земли. и знамениѣ и мьста. и погосты. и сани еѣ стоѣть въ плеськовѣ и до сего днѣ. и по днѣпру перевѣсища. и по дѣснѣ. и еѣ село еѣ вльжичи и до сего днѣ. и изрѣдивши възратисѣ къ сн^у своему в киевъ. и прѣбываше с н^имъ въ любви»¹³. Буквальне прочитання цитованого уривку підказує, що обраний Ольгою маршрут було прокладено насамперед на північ, у Псковську та Новгородську землі. А для управління й збирання данини з підвладних територій (як один з елементів урбанізації околиць Київської держави) засновували погости вздовж річок Мста й Луга. Мста витікає з озера Мстино, впадає в озеро Ільмень зі сходу, а західна Луга впадає в Лузьку губу Фінської затоки.

Сучасні російські історики не мають жодних сумнівів у тому, що землі вздовж Мсти та Луги на той час не були підпорядковані Новгороду, але, зважаючи на економічний та людський потенціал цих територій, їх необхідно було включити до складу Руської держави та поширити на них данини й оброки. На археологічній карті Новгородщини з походом княгині Ольги пов'язують історію кількох населених пунктів, зведених на Мсті та Лузі. Уздовж середньої течії Мсти розта-

шовано так званий «Бельський археологічний комплекс», сформований з кількох поселень, двох укріплених городищ та курганних могильників. З діяльністю Ольги на Лузі пов'язують, зокрема, Передельський погост (Городок на Лузі), поруч з яким розташовується Шум-гора чи Велика сопка – один з найбільших курганів Східної Європи¹⁴.

Погости: значення та функції

Пізніше, поширене переважно на російській території, розуміння погосту як церковної общини, приходу, церкви з житловими будинками чи вужче – цвинтаря, прицерковного кладовища, з досліджуваною темою пов'язане опосередковано. А значення й етимологія цього давньоруського терміна є досить неоднозначними. За Максом Фасмером, погост – «*жилое подворье князя и его свиты при налоогообложении*». Первісно погост міг використовуватися як «*постоялый двор, на котором временно останавливались князь и духовне лица*». Термін міг виникнути від «*гость, погостить*» чи через північнонімецький звичай «гощення», яким користувалися також скандинавські єпископи¹⁵. Автори «Етимологічного словника української мови», виходячи зі значення слова «*гость*» («*гість*», «*іноземець*»), припускають використання погосту як місця торгу, одночасно трактуючи його як адміністративно-територіальну одиницю¹⁶. Отже, погости могли використовувати як своєрідні митні пости, на яких зупинялися іноземні купці й могли вести торгівлю за наперед заданими умовами, чи як опорні пункти князівської адміністрації, призначені для збору податків з підвладної території. Водночас реально припустити, що адміністрація такого осередку могла поєднувати повноваження як збору податей, так і митного контролю.

Уважають, що результатом реформ княгині Ольги стала заміна системи збору державної данини на чітко регламентований податок. Замість «полюддя», з об'їздом підвладних територій дружиною, яку треба було утримувати, «кормити», збір податків було покладено на спеціально призначених чиновників. Для забезпечення реалізації реформ Ольга вимушена була модернізувати також територіально-адміністративну

систему держави, запроваджуючи мережу нових фіскально-адміністративних пунктів – погостів. Як і скандинавські хусабу, руські погости засновували вздовж шляхів сполучення, закріплюючи зв'язки Києва з підвладними територіями¹⁷.

Питання достовірності літописного повідомлення про встановлення погостів у Новгородській землі

Правдивість викладених у літописі географічних реалій, у яких відображено похід Ольги на північ, викликала й викликає сумнів. Чи не першим про цей сюжет, як про пізнішу вставку з легенд Новгородсько-Псковської області, висловився архімандрит Леонід¹⁸. Проте найістотніші аргументи проти факту подорожі Ольги Мстою та Лугою було викладено в працях Олексія Шахматова. Припускаючи, що в первинному тексті не було сказано про мандрівку Ольги Новгородською землею, останній дослідник уважав, що аналізований уривок найдавнішого Київського зведення мав такий вигляд: «и иде Олга по Деревьстѣи земли съ сыномъ своимъ и съ дружиною, уставляючи уставы и урокы; суть становища еѣ и ловища по всеи земли и по Дѣньпру перевѣсища и по Деснѣ, и есть село еѣ Ольжичи и досель». Далі укладач Новгородського зведення, додаючи до тексту свої місцеві відомості, скомпілював повідомлення так: «и иде Олга по Деревьстѣи земли съ сыномъ своимъ и съ дружиною, уставляючи уставы и урокы; и уставы по Мьстѣ погосты и дани и по Лузѣ оброки и дани, и ловища ея суть по всеи земли, знамяня, мѣста и погосты, и сани еѣ стоят Пльсковѣ и до сего дѣнь, и по Дѣньпру перевѣсища и по Деснѣ, и есть село еѣ Ольжичи и до сель». Після цього, як доводив О. Шахматов, укладач «Початкового зведення» поєднав обидва артикули, опускаючи повтори та додаючи перехідні фрази, і цей текст наведено без змін у «Повісті минулих літ»¹⁹.

Утім, і текст «Повісті минулих літ» зазнав пізніших редакційних втручань. Низку таких правок навів той-таки О. Шахматов. Маючи сумнів у достовірності слів «и сани еѣ стоят Пльсковѣ и до сего дѣнь», пізніший ре-

дактор Іпатіївського списку їх закреслив²⁰. У втраченому «Троїцькому літописі» замість «по всеи землі» читалося «и до сего дни по всеи землі Русьтѣи и Новгородьстѣи», а закінчення аналізованого артикула «и есть село еѣ Ольжичи и до сель» у ньому змінилося на «И есть село ея у Києва близь на Деснѣ Ольжищи и до сего дни»²¹. Вставки «Троїцького літопису» повторено в «Ніконовському»²² та «Львовському літописах»²³. О. Шахматов також звертає увагу на те, що в одному зі списків «Львовського літопису» замість «по Мьстѣ... и по Лузѣ» читається «По Мстѣ и по Полѣ»²⁴. Зазначена вставка також є новгородською за походженням, оскільки Пола, що тече у Тверській та Новгородській областях, впадає з південного боку в Ільмень, перед устям з'єднуючись протокою з Ловаттю. У пізніших списках Лугу також замінювали Ладогою²⁵.

Аналізуючи літописний текст про мандрівку княгині Ольги, О. Шахматов довів, що укладач новгородського зведення не випадково не виділив в окремий артикул повідомлення про північну мандрівку княгині Ольги та заснування погостів і ловищ уздовж Мсти та Луги, а пов'язав його з походом на деревлян ще тісніше, ніж це було викладено в «Початковому зведенні». На думку науковця, новгородський автор уважав, що Деревська земля межувала з Новгородськими володіннями. Про варіанти локалізації Деревлянщини відомо вже зі «Степенної книги»: «И иде Ольга съ сыномъ своимъ и воинствомъ по Деревской земли, уставляючи уставъ и уроки и ловища. Нѣцыи же глаголють, яко Деревская земля бѣ иже во области Великаго Нова града, нынѣ же Пятиня Деревская именуема. Ини же глаголють, яко Сѣверская страна бѣ, идѣ же Черниговъ градъ»²⁶. Проте автор «Степенної книги» не сумнівається, що реформаторська діяльність Ольги поширилася далі на Новгородщину: «И прииде Ольга въ Києвъ градъ съ сыномъ своимъ Великимъ Княземъ Свѣтославомъ. И пребывъ лѣто едино, остави сына въ Києвъ, а сама иде къ Новуграду, и нача уставляти по Мьстѣ погосты, и отъ луговъ и отъ ловитвъ дани и оброки...»²⁷.

ІСТОРИЯ

У XVI ст. поширеним було тлумачення, що Деревлянська земля відповідала пізнішій новгородській Деревській п'ятині, територія якої відмежовувалася руслами рік Мста та Ловать. Аргументуючи свої висновки, О. Шахматов цитує «Лѣтописецъ вкратцѣ о Рускои земли» (Публ. Библ. F.IV.216): «Древляне съ князем, ему же имя Малъ... убиша его внѣ града Коростеня близъ Старые Русы, ту же и погребень бысть». Подібні «свідчення» містить і рукопис Ундольського № 766, а також «Короткий літописецъ» (Публ. Библ. F.IV.138): «И убиша его Игоря в Костянтинъ градъ близъ Старые Русы Древляны и зваша Ольгу за князя своего Мала». Коростень замінено градом «Костянтином», який Ольга «хитростію взяла и дань сугубо наложи». Отже, О. Шахматов продемонстрував, що не лише Деревлянська земля ототожнювалася з Деревською п'ятиною (новгородські топоніми «Деревський» та «Дерева» відомі принаймні з початку XII ст.), але й древлянський город Іскоростень ототожнювався з новгородським Коростенем селом («Коростънь»), що давало підстави для фантастичного перенесення подій древлянської війни на новгородський ґрунт і стало причиною долучення до київської звістки про установаження Деревської землі фрагмента: «и уставы по Мъсть погосты и дани и по Лузь оброки и дани, и ловища ея суть по всей земли, знамянья, мѣста и погосты, и сани еѣ стоят Пльсковѣ и до сего днь»²⁸. Наївні намагання новгородських літописців приписувати Новгородській землі не властиві для цього терену події відзначав ще Василь Татіщев: «Новгородские же писцы, не зная сих обстоятельств Древлян, толковали в области Новгородской бытъ, еже тамо Деревская пятинна именуема, и город вместо Коростень Торжек, которое сочинителя гербов градских обмануло, что Торжку положил три голубя и три воробья, нимало не приличное»²⁹.

Імовірність того, що літописець «скомбінував» подорож Ольги на північ «к Новгороду» на підставі якихось неокреслених слідів діяльності в Новгородських землях, припускав і Михайло Грушевський. Проте він уважав, що виконана О. Шахматовим реконструкція літописного тексту, з якої було

вилучено подорож Ольги в Новгородську землю, навертає на думку про те, що до Деревлянської землі зараховували також Подесення³⁰. Проте між деревлянською та подеснянською частинами реконструйованого О. Шахматовим літописного артикула є фраза «по всеи земли», яка їх і розмежовує, знімаючи це зауваження.

Питання маршруту Ольги порушив і Дмитро Лихачов у коментарях до видання «Повісті минулих літ». Посилаючись на «Разыскания» О. Шахматова, цей дослідник також схилився до версії, що діяльність княгині не поширювалася на такі значні території, як це зазвичай подають, а маршрут Ольги вздовж Мсти та Луги є, імовірно, домислом літописця, що виник на підставі роз'яснень якогось новгородця, яким міг бути і Вишата. Цей новгородец і міг вирішити, що Ольга відвідала ту частину Новгородської землі, яка мала назву «Деревської землі» або «Дерев», а пізніше – «Деревської п'ятини». До того ж, як наголосив Д. Лихачов, так можна пояснити граматичну неузгодженість слів «и по Дъньпру перевѣсища и по Деснѣ, и есть село еѣ Ольжичи и до селѣ» з попереднім текстом. І далі, усупереч висновку М. Грушевського, він указує, що їх слід було б пов'язати з продовженням фрагмента з 946 року: «и иде Ольга по Деревьстѣи земли съ сыномъ своимъ и съ дружиною, уставляюци уставы и уроки; суть становища еѣ и ловища...»³¹.

Натомість Олексій Карпов, критикуючи позицію Д. Лихачова, стверджував, що фрагмент 947 року не може бути продовженням фрази з уривку 946 року через змістові розбіжності. У першому з них ідеться про поїздку Ольги Деревлянською землею разом із сином, а в другому – про повернення княгині до Києва (до сина). Проте коментар Д. Лихачова пов'язано з «Разисканіями» О. Шахматова, де мовиться про реконструйований текст. Прикінцевий вираз «възвратиса къ снѣу своему в Киевѣ. и пребываше с нимъ въ любви» О. Шахматов не навів серед відтворених текстів найдавнішого «Київського» та «Новгородського зведення» [див. вище]. Дослідник не вважав цю фразу первісною. Вона корелює лише зі вставкою «Иде Ольга къ Новгороду, сына своего Святослава

оставивше Киевѣ»³², відомою за «Троїцьким літописом» та текстами, що його наслідували – за «Ніконовським»³³ та «Львовським літописами»³⁴. Отже, сумніви щодо достовірності літописної згадки про подорож Ольги до Новгороду і заснування погостів уздовж Мсти та Луги залишаються. Принаймні існує достатньо підстав аби стверджувати, що «північноруські книжники XVI–XVII ст. були вельми послідовними у своїх прагненнях зв'язати, нехай і білими нитками, життя та діяльність княгині Ольги з історичними й насамперед географічними реаліями свого краю»³⁵.

Новгородська річка Мста чи Ольжина помста?

Вірогідну причину появи версії про мандрівку Ольги на північ визначив Андрій Нікітін: «В плане географическом вся эта статья основана на недоразумении, обусловленном знакомством “краеведа” с географией Новгородской земли, в частности, Деревской пятины, из-за чего выражение “по мьсте” (т. е. – “по отмщени”) было понято в качестве указания на реку Мсту...»³⁶. І дійсно, увесь текст попередньої оповіді пронизано мотивами помсти древлянам. Слово «помста» («мьсть», «мѣсть», «мьста»³⁷) фігурує відразу після звістки про смерть князя Ігоря. На думку Анджеея Поппе, автором деревлянської помсти був воєвода Свенельд, названий у літописі її (помсти) батьком («*вѣць мьстишинъ*»³⁸): «*погребеньъ быць игорь. и. есть могила его оу искоростинѣ города. в деревѣхъ и до сего днѣ. вльга же бльше в киевѣ. съ снѣомъ своимъ дѣтскою. стѣославомъ. и кормилецъ бѣ его асмудъ. и воєвода бѣ свиндѣлдъ. то же вѣць мьстишинъ*»³⁹.

Якщо «мьста»⁴⁰ – це помста древлянам, то наступний етап реформаторської діяльності мусив напряду бути пов'язаним з попередніми організаційними діями Ольги на племінній території древлян. І цю історичну реалію засвідчує сам літописний текст. Фраза «*и оустави по мьстѣ. погосты и дань*» стоїть відразу після встановлення уставів та уроків у Деревлянській землі та організації на

підвладній території княжих становищ та ловищ.

Цілком очевидно, що між означеним актом помсти та мандрівкою до північної Новгородщини жодних причиново-наслідкових зв'язків за літописними текстами не простежується. Покарання древлян зумовило накладання на них важкої данини, дві частини з якої було призначено для Києва, а третя – для Ольжиного Вишгорода, від далекого ж походу Ольги на північ для Києва не було жодного зиску. Адже всі новгородські намісники від часів Олега й до часів Ярослава віддавали Києву ті самі дві тисячі гривень уроків: «*Ярославу суцу в новѣгородѣ и оурокомъ дающю. ꙗвѣ. гривень. ѿ года до года. киеву. а тысмцию новѣгородѣ гривень раздаваху. и тако даху вси посадницѣ новѣгородьстии*»⁴¹. Про стабільність фіскальних зобов'язань, накладених на Новгород з часів Олега, свідчить і данина у 300 гривень варягам, яку новгородці також сплачували аж до Ярослава: «*и оустави [князь Олег. – Ю. Д.] варлго^м дань дахти. ѿ новагорода. тѣ. грѣвень на лѣ^м. мира дѣлѣ еже до смѣрти Ярославлѣ дахше варлго^м*»⁴². Наразі слід зважити ще на одну обставину. Як відомо, основним засобом отримання новгородцями прибутків була торгівля. Отже, поява погостів на торгових маршрутах Новгородщини мала б, слід гадати, помітно пожвавити торгові зв'язки з півднем. Однак фактичних підтверджень цьому досі не виявлено. Зрештою це й закономірно, адже водний торговий шлях, що пролягав Мстою, був пов'язаний з басейном Волги, а не Дніпра⁴³. З цього постає логічний висновок: облаштування погостів на берегах Мсти видимої користі для Києва не давало.

Якщо новгородська географія реформаторської діяльності київської княгині є такою сумнівною, то на якій же території княгиня Ольга встановлювала погости після упокорення древлян?

¹ Толочко П. Древнерусский феодальный город. – К., 1989. – С. 111.

² Переклад з російської за виданням: Древняя Русь в свете зарубежных источников : хрестоматия. – М., 2009. – Т. 3 : Восточные источники. – С. 58.

ІСТОРИЯ

- ³ Переклад з російської за виданням: Ридзевская Е. А. Древняя Русь и Скандинавия. – М., 1978. – С. 95.
- ⁴ Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – М., 1962. – Т. 2 : Ипатьевская летопись. – Стб. 106.
- ⁵ Ширше про будівництво городів на Русі див: Диба Ю. Творці монументальної архітектури Русі // Буття в мистецтві: Збірник наукових праць і матеріалів на пошану Степана Костюка з нагоди 80-річчя. – Л., 2007. – С. 194–197.
- ⁶ ПСРЛ. – М., 1962. – Т. 2 : Ипатьевская летопись. – Стб. 17.
- ⁷ Там само.
- ⁸ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – М., 1950. – С. 107.
- ⁹ Цит. за виданням: Новосельцев А. М. Образование древнерусского государства и первые его правители // Древнейшие государства Восточной Европы. 1988. – М., 2000. – С. 472.
- ¹⁰ ПСРЛ. – Ленинград, 1982. – Т. 37 : Устюжские и Вологодские летописи XVI–XVIII вв. – С. 18, 57.
- ¹¹ Зубашевський Н. Інститут полюддя у владній системі Київської держави X–XII ст. // Мандрівець: Всеукраїнський науковий журнал. – Тернопіль, 2010. – № 3. – С. 53–60.
- ¹² ПСРЛ. – М., 1962. – Т. 2 : Ипатьевская летопись. – Стб. 48.
- ¹³ Там само. – Стб. 48–49.
- ¹⁴ Карлов А. Княгиня Ольга. – М., 2009. – С. 113–139, 302–306.
- ¹⁵ Фасмер М. Этимологический словарь русского языка / перевод с нем. и дополнения О. Н. Трубачева. – М., 1971. – Т. III (Муза–Сят). – С. 295.
- ¹⁶ Етимологічний словник української мови. – К., 1982. – Т. 1 (А–Г). – С. 517.
- ¹⁷ Зубашевський Н. Становлення системи скандинавських хусабу та руських погостів: пошук історичних паралелей // П'яті «Ольжині читання». Пліснеськ, 7 травня 2010 р. – Л.; Броди, 2011. – С. 19–22. Див. також розгорнутий аналіз літератури за темою.
- ¹⁸ Архимандрит Леонид (Кавелин). Откуда родом была св. великая княгиня русская Ольга? // Русская старина. – С.Пб., 1888. – Т. 59. – С. 218.
- ¹⁹ Шахматов А. Разыскания о русских летописях. – М., 2001. – С. 84–86; Шахматов А. До питання про північні перекази за княгиню Ольгу // Записки Українського Наукового товариства в Києві. – К., 1908. – Кн. II. – С. 84–88.
- ²⁰ ПСРЛ. – М., 1962. – Т. 2 : Ипатьевская летопись. – Стб. 49. – Прим. а_а.
- ²¹ Приселков М. Троицкая летопись. Реконструкция текста. – М.; Ленинград, 1950. – С. 82. Насправді Ольжині розташовуються на лівому березі Рудиці. Див.: Літопис руський / пер. з давньорус. Л. Е. Махновця. – К., 1989. – С. 536, 538.
- ²² ПСРЛ. – М., 2000. – Т. 9 : Летописный сборник именуемый Патриаршей или Никоновской летописью. – С. 29.
- ²³ ПСРЛ. – С.Пб., 1910. – Т. 20 : Львовская летопись. – Ч. 1. – С. 57.
- ²⁴ Там само. – Прим. 9.
- ²⁵ Шахматов А. До питання про північні перекази. – С. 88.
- ²⁶ Книга степенная царского родословия. – М., 1775. – Ч. I. – С. 13.
- ²⁷ Там само. – С. 14.
- ²⁸ Шахматов А. До питання про північні перекази. – С. 90–93.
- ²⁹ Татищев В. История российская. – М., 1773. – С. 388. – Прим. 123.
- ³⁰ Грушевський М. Історія України–Руси. – К., 1991. – Т. I : До початку XI віка. – С. 457.
- ³¹ Повесть временных лет / под ред. В. П. Адриановой-Перетц. – М.; Ленинград, 1950. – Ч. II : Приложения / статьи и комментарии Д. С. Лихачева. – С. 305–306.
- ³² Приселков М. Д. Троицкая летопись. Реконструкция текста. – С. 81.
- ³³ ПСРЛ. – М., 2000. – Т. 9 : Летописный сборник именуемый Патриаршей или Никоновской летописью. – С. 29.
- ³⁴ ПСРЛ. – С.Пб., 1910. – Т. 20 : Львовская летопись, часть 1. – С. 57.
- ³⁵ Ричка В. Княгиня Ольга. – К., 2004. – С. 139.
- ³⁶ Никитин А. Л. Основания русской истории. – М., 2001. – С. 30. – Прим. 15.
- ³⁷ Мъстити; Мъситися; Мъсть // Срезневский И.И. Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникам. – С.Пб., 1895. – Т. 2 (Л–П). – С. 234–235; Мстити; Мститися; Мъсть // Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.). – М., 2002. – Т. V (молимъ – обячьнъ). – С. 99.
- ³⁸ Poppe A. Sweneld – ojciec Msciszy, czy Sweneld – ojciec zemsty? // Studia źródłoznawcze. – 1971. – Т. 16. – S. 85–101.
- ³⁹ ПСРЛ. – М., 1962. – Т. 2 : Ипатьевская летопись. – Стб. 43.
- ⁴⁰ Див.: «Буѣ слуга естъ. мѣстъ злодѣемъ» («Богу слуга є помста злочинцям»). Цит. за виданням: ПСРЛ. – Ленинград, 1926–1928. – Т. 1 : Лаврентьевская летопись. – Стб. 423.
- ⁴¹ ПСРЛ. – М., 1962. – Т. 2 : Ипатьевская летопись. – Стб. 114–115.
- ⁴² Там само. – С. 17.
- ⁴³ Дубов И. В. Великий волжский путь. – Ленинград, 1989. – С. 20–29.

РЕЗЮМЕ / SUMMARY

Автор аналізує датований 947 роком фрагмент тексту літопису, у якому повідомляється про мандрівку княгині Ольги у Новгородську землю з метою організації мережі нових

ЮРІЙ ДИБА. УРБАНІСТИЧНО-АДМІНІСТРАТИВНІ РЕФОРМИ КНЯГИНИ ОЛЬГИ

населених пунктів – погостів. Територіально-адміністративна реформа була однією з ланок реформаторської діяльності київської адміністрації, спрямованих на вдосконалення управління підвладними територіями. Метою розпочатих реформ була модернізація державної податкової та митної системи.

Аналізуючи літературу за темою, автор наводить низку доказів на користь припущення, що редактори літописного тексту плутали географічні назви Древлянської землі зі співзвучними топонімами Новгородщини. Спираючись на помилкове розуміння географічних літописних реалій X століття, у середовищі новгородських та псковських книжників виникло патріотичне переконання про мандрівку княгині Ольги на підвладні Русі далекі Північні землі. На підставі цієї помилки у подальшому сформувалася фантастична версія трактування літописних відомостей, яка переносила події древлянської війни на новгородський ґрунт.

У першій частині публікації автор обґрунтовує потребу аналізу урбаністичних заходів княгині Ольги по влаштуванню погостів у стислому зв'язку з попередніми подіями, що розгорталися на Південному-Заході Русі. На думку Ю. Диви, реформаторська діяльність київської володарки була викликана виключно тими перспективами, які відкривалися перед київською адміністрацією після заходів з упокорення Древлянської землі, описаних у літописах у вигляді помсти княгині Ольги за вбивство князя Ігоря.

Ключові слова: літописи, Русь, княгиня Ольга, урбаністична реформа, адміністративна реформа, Новгородська земля, Древлянська земля, погости.

The author analyzes a 947 chronicle text fragment which covers a journey undertaken by Olha to the Novhorod land for building new settlements – *pohosts*. Administrative-territorial reform was one of the parts of the state reforms of the Kyiv administration to improve governance on the territories that belonged to Kyiv. The purpose of the reforms, initiated by the central government, was a modernization of the state tax and customs systems.

Based on analysis of literature on the subject, the author advances a number of arguments in favour of an assumption that the chronicle's editors confused the names of geographical objects of the Drevlyanian land with the names of the Novhorodshchyna. Misunderstanding of the 10th century geographical annalistic realities led to the emergence of the patriotic beliefs amongst the Novhorod and Pskov scribes that Olha travelled far to the northern lands subject to the Kyiv Rus. In what follows such a mistake caused a formation of the fabulous version to interpret the annals according to which the Drevlyanian war took place on the Novhorod lands.

In the first part of the publication the author substantiates the need to analyze the urban actions of Princess Olha to establish the pohosts taking the previous events, occurred on the South-Western Rus, into consideration. According to Yu. Dyba, the reforms of Olha is due only to the prospects that came to light for the administration of Kyiv after the events on the Drevlyanian lands, described in the chronicles as the Olha's revenge for the murder of Prince Ihor.

Keywords: chronicles, Rus, Princess Olha, urban reform, administrative reform, Novhorod land, Drevlyanian land, pohosts.

Автор анализирует датированный 947 годом фрагмент текста летописи, в котором сообщается о путешествии княгини Ольги в Новгородскую землю с целью организации новых населенных пунктов – погостов. Территориально-административная реформа была одним из звеньев реформаторской деятельности киевской администрации, направленных на совершенствование управления подвластными территориями. Целью начатых реформ была модернизация государственной налоговой и таможенной системы.

Анализируя литературу по теме, автор приводит ряд доводов в пользу предположения, что редакторы летописного текста путали географические названия Древлянской земли с созвучными топонимами Новгородщины. Базируясь на ошибочном понимании

ІСТОРИЯ

географических летописных реалий X века, среди новгородских и псковских книжников возникло патриотическое убеждение о путешествии княгини Ольги на подвластные Руси далекие северные земли. На основании этой ошибки в дальнейшем сформировалась фантастическая версия трактовки летописных сведений, которая переносила события древлянской войны на новгородские земли.

В первой части публикации автор обосновывает необходимость анализа урбанистических мероприятий княгини Ольги по устройству погостов в непосредственной связи с предыдущими событиями, которые разворачивались на юго-западе Руси. По мнению Ю. Дыбы, реформаторская деятельность киевской владычицы была вызвана исключительно теми перспективами, которые открывались перед киевской администрацией после мероприятий по усмирению Древлянской земли, описанных в летописях в виде мести Ольги за убийство князя Игоря.

Ключевые слова: летописи, Русь, княгиня Ольга, урбанистическая реформа, административная реформа, Новгородская земля, Древлянская земля, погосты.